

ZEYREK KİLİSE CAMİİ

Zeyrek Kilise Camii'nin mihrap ve minberi

ne taşan zengin ahşap işçiliğiyle büyük çıkması ve kâgir rampasının kemerli kaidesi günümüze ulaşmıştır. Bizans döneminin zengin mozaik bezemeleri, renkli mermer kaplamaları da bu depremde zarar görmüştür. Kuzeydeki yapının kubbesini taşıyan sütunlar, aynı inşaat sırasında köşeleri pahlanmış kare kesitli taş ve tuğla sıraları ile örülen pâyelerle değiştirilmiştir. Güneydeki yapıda ise sütunların yerine Osmanlı baroku üslûbunda dilimli taş pâyeler örülmüştür. Sütunların pâyelerin içinde korunup korunmadığı tam olarak bilinmemekle beraber bir tanesinde buna işaret eden veri son onarımda tesbit edilmiştir. Onarımlar sırasında yapının bütün kalem işi bezemelerinin dönemin beğenisine göre yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı barok süslemelerinin kompozisyon ve işçilik bakımından başarılı örneğinin yanı sıra duvarların alt kısmı boyunca görülen mermer taklidi düzenlemeler ayrıca dikkat çekicidir. Bizans devrine ait renkli mermer kaplamaların çoğu bu onarımdan önce yok olduğundan boş kalan yerlere renkli mermer levha taklidi kalem işleri yapılmıştır. Bu uygulama, Osmanlı devrinde farklı bir uygarlığa ait eserlerde koruma ve onarım ilkelerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Caminin alçı mihrabı, mermer minberi ve ahşap vaaz kürsüsü de bu dönemde üretilmiştir ve Osmanlı barokunun başarılı örnekleri arasında yer almaktadır. Özellikle minber XVIII. yüzyıla ait kapısı dışında Bizans döneminden kalma renkli mermer levhalar ve mimari parçaların kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Minberin köşk kısmı, klasik Osmanlı minberleri şeklinde Bizans dönemine ait sütunlar ve kemerli

mermer levhalarla yapılmıştır. Bazı dinî ifadeler içeren monogramların bile korunduğu köşk kısmı ahşap bir külâhla tamamlanmıştır. Dolayısıyla minber Osmanlı hoşgörüsünün ve mimari felsefesinin başarılı bir örneğidir. Yine XVIII. yüzyılın ortalarında batı yönünde inşa edilen çok nitelikli ahşap müezzin mahfili 1960'larda kaldırılmıştır. Caminin XIX. yüzyılın sonlarına doğru tekrar ele alındığı, özellikle gri siyah renklerin hâkim olduğu çok nitelikli sayılmayan bir kalem işiyle bezendiği anlaşılmaktadır. Bu son dönem onarımlarıyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bazı belgeler bulunmaktadır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ilgi gösterilmeyen yapı hızla harap olmuş, 1953 ve 1966 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü bazı onarım çabaları göstermişse de daha çok güneydeki yapıya müdahale edilmiştir. Bu onarım çalışmaları sonrasında kuzeyde ve ortadaki yapı kendi haline terk edilmiş, güneydeki yapı ise cami olarak kullanılmaya devam etmiştir. 1990'larda başlayan son restorasyona da aynı bölümden başlanmış, fakat değişik sebeplerle tamamlanamamıştır. 2010 yılından bu yana yapı hazırlanan restorasyon projeleri doğrultusunda İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin maddî desteği ve bilim kurulunun katkılarıyla kapsamlı bir şekilde restore edilmektedir. Yapılan raspa çalışmalarında oldukça yoğun biçimde ortaya çıkarılan XVIII. yüzyıl kalem işleri yapının belirgin şekilde dekorasyonunu oluşturmaktadır. Kuzeydeki yapının altında ise üst yapı ile aynı plana sahip bir alt yapının varlığı tesbit edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi': İstanbul Câmîleri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mâri Yapılar* (haz. Ahmed Neziha Galitekin), İstanbul 2001, s. 172; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisi III*, s. 537; A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1974, s. 219-242; T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, London 1997, s. 141-143; W. Müller-Wie-ner, *İstanbul'un Tarihî Topografyası* (trc. Ülker Sayın), İstanbul 2001, s. 209-215; Yıldız Demiriz, *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri: Interlaced Byzantine Mosaic Pavements*, İstanbul 2002, s. 45-56; John Freely – Ahmet Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, İstanbul 2005, s. 175-183; C. Mango, *Bizans Mimarisi* (haz. Bülent İşler), [bas-ki yeri ve tarihi yok], s. 197-206; R. Ousterhout, "Eski ve Yeni Bulgular Işığında Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Camii) Bezemeleri", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özetleri*, İstanbul 2007, s. 432-439; Yıldız Ötügen, "İstanbul Kiliselerinin Fetih-ten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları", *HSBBD, X/2* (1979), s. 78; Semavi Eyice, "Zeyrek Kilise Camii", *DBİst.A, VII*, 555-557.

HAYRİ FEHMI YILMAZ

ZEYTİNLİK CAMİİ ve TÜRBELERİ

Artvin ilinin merkez ilçesine bağlı Zeytinlik köyünde XIX. yüzyılın ortalarında inşa edilen cami ve yakın çevresindeki iki türbe.

Cami, harime girişi sağlayan taçkapı üzerindeki Arapça kitâbesine göre 1272 (1856) yılında Sâliha Hanım tarafından yaptırılmıştır. Kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir arsa üzerinde bulunan caminin ana mekânı dıştan 13 × 12,50 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir ve örtüsü kırma çatıdır. Doğu ve batı cephesi alttaki pencere seviyesini, üstteki mahfil katının başlangıç kısmını teşkil eden iki yatay hatla belirlenmiştir. Altta iki, üstte dikdörtgen formlu üç pencere mevcuttur. Genel düzenlemesi doğu cephesiyle aynı olan güney cephesindeki alt pencereler köşelere çekilmiştir. Kuzey cephesi ahşap dikmelerle taşınan ve üstü ana mekânla ortak çatı ile örtülen son cemaat yeri iki katlı olarak düzenlenmiştir. Orta ekseninde harime girişi sağlayan taçkapı doğu yönünde dikdörtgen formlu pencere, bu pencerenin üst hizasında mahfil katına girişi sağlayan, ancak günümüzde kullanılmayan dikdörtgen formlu ve dilimli kemerli küçük bir kapı, batı yönünde ise yine dikdörtgen formlu bir pencere yer almaktadır. Yine bugün kullanılmayan son cemaat yerinin batı bölümünde sonradan eklenmiş bir oda vardır. Ceviz ağacından süslemeli iki kanatlı taçkapı üç yandan paralel ve zikzak olarak devam eden bir profile çevrelenmiştir. Basık kemerli kapı açıklığı üstte iki kademeli sivri kemerle kuşatılmış olup kemerin kilit taşı üzerinde bir kitâbe, kapının üst profili ile sivri kemer arasında ikinci kitâbe mevcuttur.

Zeyrek Kilise Camii'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında Calanakis tarafından çizilen gravürü (Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İstanbul 1877, s. 310)

Taçkapıdan sonra girilen harimin etrafında "U" şeklinde ahşap mahfil katı bulunmaktadır. Bunlardan kuzeydeki mahfil katının alt bölümü biraz yükseltilmiştir. Mahfil katına kuzeybatı köşesindeki ahşap merdivenle çıkılmakta olup kuzeyde altı, diğer yönde iki, toplam sekiz ahşap dikme ile desteklenmiştir. Üç yöndeki mahfil eteğinin üzerinde yöresel işçilikli ahşap korkuluklar vardır. Ayrıca kuzey mahfilinin orta bölümü öne doğru dikdörtgen çıkma yapmaktadır. Mihrap, etrafı silmelerle dikdörtgen çerçeveli, yarım daire formu niş şeklindedir ve ortası daha büyük beş dilimli kemer biçiminde sonlanan kavsara ile örtülmüştür. Köşelerde birer kabara yer alırken mihrabin üst kısmında dikdörtgen çerçeve içine alınmış, üç satırdan oluşan Âl-i İmrân sûresinin 37. âyetinin bir kısmı yazılmıştır. Taş mihrap sıvanarak boyandığı için özgün durumunu yitirmiştir. Ceviz ağacından orijinal minber de yuvarlak kemerli kapı açıklığına sahiptir. Yüksek tutulmuş dikdörtgen kaideli köşk kısmının külâhı yoktur. Harimin ahşap tavanı mahfil bölümlerinde düz, ana mekânda ise piramidal ahşap geçmelerle tayin edilen üç kademeli tavan şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca göbek kısmı vurgulanmış olup tavan, boydan boya uzanan ahşap kaidelere oturtularak toplam on dört ahşap dikme ile desteklenmiştir. Kuzeydoğu köşesinde yer alan ve 1970'li yıllarda yapılan minare kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Minareye girişi sağlayan kapı kaidesinin kuzey cephesindedir. Tamamıyla taş malzemeden inşa edilen minarenin silindirik gövdesi sıvanarak kapatılmıştır.

Aşağı Türbe. Çoruh ırmağının karşı kıyısında geliri Derinköy Camii'ne ait olan düz bir vakıf arazisinin içinde bulunmaktadır. Yapının kitabesi yoktur, bu sebeple

le kimler tarafından ve hangi tarihte inşa edildiği belirlenememiştir. Ancak kullanılan malzeme, teknik, plan ve kuruluş özellikleri yönünden Selçuklu devri türbelerine olan benzerliği dikkate alındığında yapının muhtemelen XIII. yüzyılda yöreye kısmen hâkim olan Saltuklular tarafından inşa edildiği söylenebilir. Günümüzde samanlık olan türbenin düzgün kesme taş kaplamaları XIX. yüzyılın ortalarında Zeytinlik Camii'nde kullanılmak üzere tamamıyla sökülüştür. Buna rağmen yapı ayaktaadır. Altta kriptası bulunan türbe kare planlı olup üzeri kubbe ile örtülmüştür. Kuzey cephesinde orta eksende kapı, iki yanında da birer büyük pencere yer almaktadır. Yapının doğu cephesinde üstte güneyde ortaya yakın konumda, batıda ise alt kısımda bir pencere mevcuttur. Kapı ve pencerelerin formları bozulmuştur. Türbenin iç mekânı 6,15 x 6,15 m. ölçüsünde kare plana sahiptir. Mekânın tam ortasında 2,15 m. eninde, doğu-batı doğrultusunda duvardan duvara devam eden dikdörtgen planlı kriptadır. Kısmen harap olan kriptanın içi moloz taşla dolmuştur ve üzeri tuğladan beşik tonoz örtülüdür. Güney duvarındaki mihrap nişi tahrip olmuştur. İç mekânın üstü dışa aynen yansıtılan, iki kademeli ve kesme taştan yuvarlak kemerli tromplarla geçilen 5,70 m. çapında tuğla kubbe ile örtülmüştür. Trompların yanındaki duvar yüzeyleri bu seviyede sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir. Cephelelerinde ve iç mekânda herhangi bir süsleme yoktur. Ancak Zeytinlik Camii'nin cephelelerine devşirme malzeme olarak yerleştirilen yıldız ve geometrik şekilli taş süslemeler muhtemelen buradan götürülmüştür.

Yukarı (Uçurum Kenarı) Türbe. Aşağı Türbe'nin yaklaşık 500 m. güneybatısında Çoruh ırmağından başlayarak yükselen en-

Zeytinlik Aşağı Türbe'nin batı cephesi

gebeli vakıf arazisinin zirvesinde bulunmaktadır ve tarihi belirlenemeyen yapı Aşağı Türbe ile benzerlik göstermektedir. Muhtemelen bu türbe de XIII. yüzyıl Saltuklu eseridir. Altta kriptası olan türbe kare planlıdır ve üzeri tuğladan örülmüş, yuvarlak kemerli tromplarla geçişi sağlanan kubbe ile örtülüdür. Kuzey cephesinin ortasında yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formu kapı, her iki yanda da birer pencere vardır. Doğu ve batı cephesinde birer pencere yer almakla birlikte bu yönlerde kubbe eteğinde oval formu birer pencere daha mevcuttur. Kapı ve pencerelerin formları bozulmuştur. Türbenin iç mekânı 6,90 x 6,85 m. ölçüsünde kare plana sahiptir. Mekânın orta yerindeki tabanın altında güney-kuzey doğrultusunda 4,40 m. eninde, 6 m. boyunda dikdörtgen planlı kriptadır. Kuzey kısmı harap olan kriptanın içi moloz taşla dolmuştur; kuzeybatı köşesinden içine inisi sağlayan taş basamaklı merdiveni vardır. Kriptaya tuğladan beşik tonoz örtülüdür. Güneyde basit işçilikli ve yarım yuvarlak nişli mihrap yer almaktadır. Trompların arasındaki duvar yüzeyleri bu seviyedeki sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir. Cephe kaplamalarının tamamıyla düzgün kesme taş olduğu ve Zeytinlik Camii'nde kullanılmak üzere bunların da yerlerinden söküldüğü tahmin edilmektedir. Yakın zamanda onarım görmeyen cami orijinalliğini muhafaza ederek işlevini sürdürürken kaplamaları sökülmiş olan her iki türbe kendi kaideleriyle başbaşa ayakta durmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler: Artvin İli, Ankara 1984, s. 17-20; Zehra Abban, *Artvin Türbeleri* (mezuniyet tezi, 1992), AÜ DTCTF Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, s. 9-11; Osman Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara 1999, s. 119-126, 231-236.

OSMAN AYTEKİN

Artvin Zeytinlik Camii'nin planı ve güney cephesi

